

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی

* سارا اسد فلسفی‌زاده

** مهدی محمدزاده

چکیده

نیاز به بازی یک میل بنیادین در انسان است. بازی فعالیتی است که طی آن کودک و حتی افراد بزرگسال اوقات خود را به نحوی خوشایند و لذت‌بخش سپری می‌کنند. کودکان، بسیاری از مهارت‌ها و رفتارهای اجتماعی را از طریق بازی می‌آموزند. بازی ممکن است با اشیا و وسیله‌های خاصی همراه باشد که در اصطلاح به آنها اسباب‌بازی می‌گویند. اسباب‌بازی‌های سنتی، به دلیل سادگی ساختار آنها، که موجب پرورش خلاقیت در کودک می‌شد و هم به دلیل طبیعی بودن مواد سازنده، به ارتباط ملموس کودک با محیط اطراف کمک می‌کردند و با جسم او سازگاری بیشتری داشت. این اسباب‌بازی‌ها غالباً چوبی بودند زیرا علاوه بر خواص ویژه‌ای که چوب به صورت طبیعی در خود دارد، خلاقیت هنرمندانه را امکان‌پذیر می‌سازد. مقاله حاضر تلاش دارد تا تأثیر ویژگی‌های اسباب‌بازی چوبی را بر تربیت کودک و حفظ سبک زندگی ایرانی از این طریق، با نگاهی به انواع اسباب‌بازی‌های سنتی ایران، به شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: بازی، اسباب‌بازی، اسباب‌بازی سنتی، اسباب‌بازی‌های چوبی،

فرهنگ بومی

sara.falsafi@yahoo.com

* کارشناسی ارشد هنر اسلامی، گرایش هنر و صنایع چوب

** دکتری هنر در ادیان از دانشگاه سوربن فرانسه، هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

mehdimz722@yahoo.com

مقدمه

بازی فعالیتی است سرگرم‌کننده که دارای قواعد و اهداف خاصی است و انسان در هر سنی به آن تمایل دارد، اما کودکان بیشترین زمان خود را صرف بازی می‌کنند. بازی سبب رشد روابط اجتماعی، شکوفایی استعدادها، گسترش همکاری، آشنایی با مقررات و قوانین، رشد خلاقیت، احساس قدرت و برانگیختن حس حمایت در کودک می‌شود. بازی‌ها ممکن است آموزشی، نمادین، نمایشی، ورزشی یا ترکیبی از دو یا چند مشخصه باشند. بعضی از بازی‌ها بدون نیاز به وسیله خاصی انجام می‌گیرند، اما برخی دیگر، نیاز به ابزار و وسیله‌هایی دارند که اسباب‌بازی نامیده می‌شود. اسباب‌بازی‌ها خود انواع مختلفی دارند و ممکن است بسیار بسیط و ساخته شده از وسایل دم‌دستی یا پیچیده و دارای قطعات و تکه‌های بسیار باشند. هر جامعه‌ای با توجه به فرهنگ، نگرش و جهان‌بینی خود نسبت به کودکان، نوع خاصی از بازی‌ها و اسباب‌بازی‌ها را برای آنان در نظر می‌گیرد. بعضی جوامع انتظار دارند که کودک در آینده فردی قدرتمند و خلاق باشد و بتواند نیازهای خود را تأمین کند اما جوامعی هم هستند که انتظاراتی متفاوت از یک کودک دارند، بنابراین بازی‌هایی که در این فرهنگ‌ها برای کودکان تعیین و تثبیت می‌شوند، با یکدیگر تفاوت خواهند داشت.

در فرهنگ اسلامی، تربیت صحیح کودک در کنار تأمین نیازهای اساسی وی، از مهم‌ترین وظایف والدین است چنان‌که حتی درباره بازی کودکان نیز توصیه‌هایی ارائه شده است. طبق آنچه از چند و چون بازی‌های سنتی پیداست، این بازی‌ها از ابزار بسیار ساده‌ای بهره می‌گرفتند و در بیشتر موارد نیز ساخته دست بازی‌کنندگان بودند. در واقع، هر بازی ترکیبی از مهارت سازندگی و

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۰۵

فعالیت جسمی است و اسباب‌بازی تا جایی به کار می‌آید که مانع از پرداختن به اصل بازی (سرگرمی، تحرک و پویایی) نشود. امروزه در ایران، از این اسباب‌بازی‌ها اثر چندانی به جا نمانده است. هجوم اسباب‌بازی‌هایی که ظاهر جذاب آنها خیلی سریع مخاطب را تحت تأثیر قرار می‌دهد، باعث شده‌است تا اسباب‌بازی‌های سنتی به کناری رانده شوند. البته ممکن است که اسباب‌بازی‌های جدید نیز اهداف آموزشی مفیدی را دنبال کنند اما باید دقت داشت که حتی در بهترین حالت، این وسیله‌ها همچنان تجاری هستند و کودکان، کمترین دخالت و دخل و تصرف را در آنها دارند و تنها طبق برنامه‌ای که از پیش برای بازی در نظر گرفته شده است، می‌توانند از اسباب‌بازی استفاده کنند.

بازی‌ها و در کنار آن، اسباب‌بازی‌های سنتی سعی در آموزش مهارت‌های خاص و پرورش روح و جسم دارند و در کل، برخلاف بازی‌های غربی که شکلی توسعه‌ای دارند و در جهت تقویت مالکیت کودک بر اسباب‌بازی‌ها گام برمی‌دارند، از طبیعت یا اشیای اضافی و غیرقابل استفاده تهیه می‌شوند چنان که کودک آنها را به راحتی، گم یا در محیط رها می‌کند. یک کودک دختر هر روز می‌تواند برای خود از نو عروسک بسازد؛ بنابراین، خلاقیت او همواره در بازی درگیر است. این مقاله سعی دارد از منظری نو، به مقوله اسباب‌بازی بپردازد و نقش اسباب‌بازی را در تغییر سبک زندگی کودک با نگاهی به رابطه فرهنگ ایرانی - اسلامی و اسباب‌بازی‌های بومی تبیین کند.

چیستی بازی و اهمیت آن

برای بازی تعریف جامعی وجود ندارد که تمام جنبه‌های این امر را دربرگیرد؛ هر تعریفی با برجسته‌سازی جنبه‌ای از بازی، نگرشی ویژه را ارائه

کرده است. هارلوک^۱ در تعریف، بازی را عبارت از هرگونه فعالیتی می‌داند که برای تفریح و خوشی و بدون توجه به نتیجه نهایی صورت می‌گیرد (هارلوک، ۱۳۶۴: ۵). پیازه^۲ نیز برای تعریف بازی، پنج معیار را به‌عنوان شاخص‌های بازی عنوان می‌کند: معطوف بودن هدف بازی به خود بازی، اختیاری بودن، دلپذیری و خوشایندی، نبود ترتیب و سازمان و آزادی از قید کشاکش و پرخاش. (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه)

شیلر^۳، منظور و هدف بازی را دفع بی‌هدف انرژی اضافی می‌داند. بازی مخصوص گروه سنی یا جنسیت خاصی نیست و تقریباً انسان در هر سنی به بازی تمایل دارد؛ اما به طور معمول، هرچه سن افراد پایین‌تر باشد، بیشتر به بازی می‌پردازند و بنابراین، کودکان بیشترین وقت خود را صرف بازی می‌کنند. به طور کلی، بازی به هرگونه فعالیت جسمی یا ذهنی هدف‌دار اطلاق می‌شود که به صورت فردی یا گروهی انجام می‌پذیرد و موجب لذت کودک می‌شود. با این حال، بازی‌ها انواع گوناگونی از فعالیت‌ها را شامل می‌شوند و براساس معیارهای مختلف، تقسیم‌بندی‌های متنوعی از آنها ارائه می‌شود. پیرگیرو^۴ در کتاب «نشانه‌شناسی» خود، بازی را براساس تجربه به سه گروه: تجربه‌های عقلی و عملی، تجربه‌های عملی و اجتماعی و تجربه‌های حسی و زیباشناختی تقسیم می‌کند. دسته اول بازی‌ها، مبتنی بر ساخت‌وساز هستند؛ مانند بازی با کلمات، چیستان‌ها، پازل‌ها و جدول‌ها که در آن بازیگر به واقعیتی بی‌نظم سامان می‌بخشد. بازی‌های نوع دوم، بازیگر را در موقعیت‌های اجتماعی مانند

-
1. E. Hurlock
 2. J. Piaget
 3. F. Schiller
 4. P. Guiraud

اسباب بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۰۷

شغل، خانواده یا جنگ قرار می‌دهند؛ برای مثال، بازی با عروسک، دخترپچه را در موقعیت مادر بودن و اسلحه، پسرپچه را در موقعیت دفاع در برابر دشمن قرار می‌دهد. بازی‌های دسته سوم، با تجربیات زیبایی‌شناسانه مرتبط هستند. نقاشی، آوازخواندن یا کاردستی درست کردن، علاوه بر سایر کارکردها، کودک را در شرایط حسی و زیبایی‌شناسی قرار می‌دهد. (گیرو، ۱۳۸۳: ۱۳۰-۱۳۱)

در هر جامعه‌ای با توجه به فرهنگ، نوع نیازها، نگرش و جهان‌بینی آن، بازی‌های متنوعی برای کودکان رایج است. در هر صورت، کودک ضمن اینکه از بازی لذت می‌برد، در حین آن می‌تواند احساسات خود را آزادانه بیان کند. ممکن است کودکان، خود در هنگام بازی هدفی نداشته باشند، اما بسیاری از اهداف تربیتی آنان را می‌توان از طریق بازی‌ها تأمین کرد. (شریعتمداری، ۱۳۸۲: ۱۲۴)

در فرهنگ اسلامی نیز بر اهمیت بازی کودک بسیار تأکید شده و حتی به والدین و بزرگسالان توصیه شده است که با کودک بازی کنند. روایات متعددی، پیامبر اسلام ﷺ را مشتاق به بازی با کودکان توصیف کرده‌اند. در «وسایل الشیعه» از پیامبر اکرم ﷺ چنین نقل شده است: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَّصَبْ لَهُ»: هر کس کودکی داشته باشد باید با وی کودکانه رفتار کند (وسایل الشیعه، ج ۱۵: ۲۰۳). در مواردی نیز بازیگوشی کودک یک ضرورت و نعمت دانسته شده است. در حدیثی از امام محمد کاظم (ع) آمده است: «تُسْتَحَبُّ عِرَامَةُ الصَّبِيِّ فِي صِغَرِهِ لِيَكُونَ حَلِيمًا فِي كِبَرِهِ، مَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ إِلَّا هَكَذَا»: خوب است بچه در کودکی بازیگوش باشد تا در بزرگسالی بردبار گردد و شایسته نیست که جز این باشد. (فروع کافی، ج ۶: ۵۱)

بنابراین از منظر دینی نیز، بازی فواید بسیاری برای کودک دارد و طبق آنچه از روایات برمی‌آید، در سنین اولیه کودکی، از نیازهای ضروری او شمرده

می‌شود. کودک از طریق بازی، تجربیاتی برای ایجاد ارتباط با اطرافیان، دریافتن و پرورش استعدادهای خود، نحوه بیان هیجانات و احساسات و پیروی از نظم و قانون کسب می‌کند و درعین حال، از لحظات خود احساس لذت و شادمانی می‌کند. بازی، وسیله‌ای برای دستیابی به روحیات و شناخت استعدادهای کودکان و یکی از ابزارهای تعلیم و تربیت اخلاقی و اجتماعی آنان است و پیش‌زمینه‌ای برای عملکرد جدی آنان در بزرگسالی به شمار می‌رود.

نقش اسباب‌بازی در شکل‌گیری و تداوم فرهنگ

نظریه‌پردازان برای فرهنگ تعاریف بسیاری قایل شده‌اند. در روان‌شناسی تربیت، فرهنگ چنین تعریف شده است: «فرهنگ جامعه به طور کلی شامل طرز فکر، آداب، سنن اجتماعی، روابط سیاسی و اقتصادی، نحوه اداره اجتماع، طرز اجرای مراسم دینی، شکل تربیت و سوابق تاریخی جامعه است» (شریعتمداری، ۱۳۸۲: ۸۲). هوزینگا^۱ در کتاب «هومو لودن^۲» توضیح می‌دهد که فرهنگ در جریان بازی به وجود می‌آید و هرگاه بازی ماهیت خلاق داشته باشد این فرهنگ می‌تواند به زندگی خود تداوم ببخشد، بنا بر تأکید او، اگر بازی خلاقیت خود را از دست بدهد، فرهنگ دچار زوال و نابودی می‌شود (ضمیران، ۱۳۸۰: ۷۹). رولان بارت^۳ در مقاله «اسباب‌بازی‌ها» مشکلات مربوط به اسباب‌بازی‌های کودکان فرانسه را به روشنی شرح می‌دهد. از دیدگاه وی، اسباب‌بازی کودک فرانسوی، همواره دال بر چیزی است که یکسر اجتماعی شده و براساس اسطوره‌ها یا فنون زندگی مدرن بزرگ‌ترها ساخته

-
1. Huizinga
 2. Homo Ludens
 3. R. Barthes

شده است. کارکرد این اسباب‌بازی‌ها آماده‌کردن کودک برای پذیرش دنیای بزرگ‌ترهاست. کودک در برابر این اشیای پیچیده، تنها می‌تواند خود را به‌عنوان مالک و مصرف‌کننده تصور کند؛ نه آفریننده آنها. به‌زعم او، کودک دنیا را اختراع نمی‌کند بلکه آن را استفاده می‌کند؛ او همچنین در تبیین خلاقیت و آفرینش می‌گوید: «هر اسباب‌بازی که حداقل سازندگی را در خود داشته باشد به شرطی که خیلی پیچیده نباشد، پدیدآورنده آزمون مهارت در دنیایی بس متفاوت است: کودک در چنین دنیایی هرگز اشیای دلالت‌گر نمی‌سازد. برای او اهمیت کمی دارد که این اشیاء، نامی در دنیای بزرگ‌ترها داشته باشند. آنچه کودک انجام می‌دهد مصرف نیست بلکه آفرینش است» (بارت، ۱۳۸۶: ۱۲۱). اما این مسائل مختص جامعه فرانسه نیست. امروزه اسباب‌بازی‌ها که درصدد رقابت و ایجاد بازار هستند، به شیوه‌ای سیل‌آسا در سراسر جهان گسترش یافته‌اند اما هنگامی که با فرهنگ میزبان دچار تفاوت و تباین می‌شوند، مشکلات و مسائل مربوط به آنها پررنگ‌تر و پیچیده‌تر می‌شود و ابعاد تازه‌ای به خود می‌گیرد. بارت، اسباب‌بازی‌های جدید را سیاهه‌ای از تمامی چیزهایی می‌بیند که فرد بالغ از آن شگفت‌زده نمی‌شود. این مسئله در برخی جوامع و از جمله در فرهنگ اسلامی و ایرانی شکلی وارونه می‌یابد؛ یعنی کودک از طریق رسانه‌ها یا وسایل موجود در بازار با شخصیت‌ها و پدیده‌هایی آشنا می‌شود که والدین با آن بیگانه‌اند. به این ترتیب عناصری وارد زندگی کودک می‌شود که نه تنها با محیط اطراف او هیچ تناسب و سنخیتی ندارد بلکه والدین هم طرز رویارویی با آن را نمی‌دانند، چون اساساً از آن درک و شناختی ندارند و گاهی در برابر پیچیدگی و ظاهر جذاب برخی از اسباب‌بازی‌ها تسلیم می‌شوند. در هر صورت، اسباب‌بازی‌ها بخشی از فرهنگ تربیتی به شمار می‌روند اما جنبه تجاری آنها این امر را نادیده می‌گیرد. از طرف دیگر، سازندگان و طراحان

اسباب‌بازی، بخشی از ساخته‌های خود را منطبق بر فیلم‌ها و بازی‌های رایانه‌ای مخصوص کودکان طراحی می‌کنند و بنابراین، فرهنگ همراه با اسباب‌بازی از طریق این تولیدات به کودک القا می‌شود و در سبک زندگی او تأثیر می‌گذارد. بی‌توجهی به طراحی و ساخت صحیح و اصولی اسباب‌بازی در کشور نیز در ایجاد خلأ فرهنگی و رواج اسباب‌بازی‌های غربی مؤثر است حتی اسباب‌بازی‌هایی هم که به منظور مقابله و رقابت با انواع غربی آن ساخته شده‌اند، به دلیل ناآشنایی و منطبق نبودن با تجربیات و پیش‌متن‌های ذهنی کودک، نتوانسته‌اند موفقیتی کسب کنند. باید دقت داشت که فرهنگ اسلامی به امر تربیت کودک توجه فراوان و جدی مبذول داشته است. بنابراین، تمام عوامل و عناصری که کودک با آنها ارتباط دارد از جمله اسباب‌بازی باید با امر تربیت و اهداف آن هم‌سوئی داشته باشد. در جامعه ما که زیرساخت‌های فرهنگی آن را باورهای مذهبی تشکیل می‌دهد، اسباب‌بازی‌های موجود در بازار، انتظارات دینی، ملی و فرهنگی را برآورده نمی‌سازند. به‌علاوه، چون غالب اسباب‌بازی‌های موجود جنبه تجاری را در نظر دارند، از دیدگاه نظریه‌پردازان تربیت، اصولاً مناسب کودکان نیستند.

بازی در فرهنگ ایران

بازی‌های سنتی ایران در عین سادگی، بسیار متنوع‌اند. از خصوصیات اصلی این بازی‌ها، تحرک و فعالیت جسمانی، فعالیت فکری و ذهنی و نداشتن نیاز به وسایل پیچیده است. بازی طبق فرهنگ ایرانی و متأثر از آرای تربیتی دین اسلام، تا جایی پسندیده و قابل قبول است که به بطالت و بیکاری منجر نشود. همچنین بسیاری از بازی‌ها بخصوص آنهایی که جنبه فکری یا ورزشی دارند، مختص گروه سنی خاصی نیستند. به‌طور کلی می‌توان گفت که در بازی‌های

اسباب بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۱۱

کودکانه فرهنگ ایران، کودک جهان اطراف خود را کشف و «بازتعریف» می‌کند. یک تکه چوب با همه کاربردهایی که ممکن است در زندگی روزمره داشته باشد، در بازی‌های سنتی می‌تواند به‌عنوان یک اسب چوبی و یا یک بخش از ابزار بازی «آلک دولک» بازتعریف شود و پس از بازی، دوباره به هیئت اولیه خود بازگردد. این وسیله‌ها در خدمت بازی اصلی هستند، اما در بازی، نقش مرکزی ندارند. به‌این ترتیب، حتی گاه چند قطعه سنگ کوچک، بدون هرگونه تغییر در نقش طبیعی خود و فقط به‌عنوان «سنگ» در برخی از بازی‌ها به‌کار گرفته می‌شوند. شعر از ابزارهای اصلی بازی‌های ایرانی است و بسیاری از بازی‌ها اگر نگوییم به‌طور کامل، از شعر و کلام تشکیل شده‌اند، دست کم دارای روایت منظومی هستند که از طریق آن روایت اصلی شناخته می‌شوند؛ مانند «عمو زنجیرباف»، «لی لی لی لی حوضک» و ... بنابراین در بازی‌های سنتی ایران، ابزار، وسیله یا همان اسباب بازی تا جایی اهمیت دارد که هم دست و پاگیر اهداف بازی نباشد و هم ایجاد هزینه‌های اضافی نکند. این بازی‌ها حتی در شکل‌های رقابتی خود، سلطه‌جویانه و مالکیت‌طلبانه نیستند. کودک «اسباب» بازی را تصاحب نمی‌کند، بلکه آن را کشف و در قالبی جدید، برای خود تعریف می‌کند و دست آخر هم به طبیعت بازمی‌گرداند. به همین دلیل است که بازی‌های سنتی، به‌جای اهداف توسعه‌طلبانه، کیفیتی استعلایی دارند.

ویژگی‌های یک اسباب بازی خوب

بنابر آنچه در مورد اسباب بازی گفته شد، بهترین اسباب بازی‌ها باید هر دو جنبه آموزشی و تفریحی را توأمان داشته باشند؛ زیرا بازی باید برای کودک خوشایند و لذت‌بخش باشد تا مهارت‌های زندگی را به او بیاموزد. اسباب بازی

کودکان خردسال، هرچه ساده‌تر باشد بهتر است؛ مانند قالب‌های چوبی و یا وسیله‌های نقلیه و قطعه‌های سازه‌ای چوبی. کودک به لحاظ فطری روح آفریندگی دارد و این وسایل، امکانات بی‌انتهایی برای بازی او ایجاد می‌کنند زیرا می‌توانند به روش‌های مختلفی به کار گرفته شوند و به حفظ و تقویت هر چه بیشتر خلاقیت او کمک کنند. همچنین به دلیل سادگی، آسیب‌پذیری کمتری دارند و دیرتر خراب می‌شوند؛ شاید به همین دلیل است که در طول نسل‌ها، بازی با این وسایل همچنان لذت‌بخش است.

به اعتقاد متخصصان علوم رفتاری، اسباب‌بازی باید باعث فکرکردن و رشد تخیل کودک شود و یا او را با مفاهیم مختلفی همچون رنگ‌ها، شکل‌ها و آشنا سازد و از سوی دیگر، متناسب با سن او باشد. اگر کاربرد اسباب‌بازی برای کودک سخت باشد، او را خسته می‌کند و اعتمادبه‌نفس‌اش را کاهش می‌دهد. از سوی دیگر، اگر هم خیلی ساده باشد، کودک را به فکرکردن وادار نمی‌کند (پایگاه اطلاع‌رسانی مجله آریو). همچنین اسباب‌بازی نباید سلامت کودک را تهدید کند؛ باید از موادی ساخته شود که برای کودک زیان‌آور نباشد و شکل و اجزای آن موجب آسیب زدن به او نشود. عواطف کودک نیز در انتخاب اسباب‌بازی مناسب، تأثیرگذار است. برای مثال، دمای معمولی یک اسباب‌بازی یا صدایی که تولید می‌کند، عوامل مهمی هستند که نباید نادیده گرفته شوند. سروصدای خارج از حد اسباب‌بازی‌های موزیکال ممکن است باعث آسیب به کودک شود و یا برعکس، به دلیل جذابیت زیاد، او را از سایر فعالیت‌ها غافل سازد. دمای اسباب‌بازی نیز نباید با دمای محیط اختلاف زیادی داشته باشد. بعضی از اسباب‌بازی‌ها، عطرها، عطرمایه‌ها و رنگ‌های خاصی دارند که احتمال می‌رود برای کودکان ناراحتی‌های تنفسی و پوستی ایجاد

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۱۳

کنند. در کنار تمام این موارد، ذکر این نکته، لازم به نظر می‌رسد که اسباب‌بازی در سبک زندگی کودک تأثیرگذار است و بنابراین، باید طوری طراحی، ساخته و انتخاب شود که کودک را به پذیرش یک سبک زندگی نادرست متمایل نسازد.

مزایای چوب برای ساخت اسباب‌بازی

تاریخ اسباب‌بازی، تاریخ اسباب‌بازی چوبی است. اسباب‌بازی‌های پرطرفدار به طور معمول، نسل به نسل انتقال می‌یابند. به همین دلیل است که اسباب‌بازی‌های چوبی همچنان پرطرفدار و جذاب هستند. در واقع، اسباب‌بازی‌هایی که از مواد طبیعی ساخته شده باشند، هرگز از رواج نمی‌افتند. اسباب‌بازی‌های چوبی به این دلیل که وسایل چوبی میراث ارزشمندی هستند، تداوم یافته‌اند. ارزش هنری صنعت چوب و جایگاه پراهمیت مواد طبیعی در زندگی، بخشی از راز محبوبیت اسباب‌بازی‌های چوبی است. برای مثال، قالب‌های چوبی هنوز هم یکی از پرطرفدارترین اسباب‌بازی‌های کودکان هستند. این قالب‌ها در عین اینکه برای نوباوگان ایمن است، برای کودکان بزرگ‌تر نیز جذاب است. اسباب‌بازی‌های طبیعی به کودک امکان استراحت می‌دهند. برای کودک دشوار است از وسیله‌های فعال و پرسروصدا دل بکند، اما اسباب‌بازی‌های ساده طبیعی این امکان را به وجود می‌آورند که کودک مدتی بیاساید یا به کارهای دیگر پردازد و سپس دوباره بازی را از سر بگیرد. لمس کردن وسیله‌ای که از مواد طبیعی ساخته شده است، تأثیر روانی مثبتی بر فرد دارد؛ اما لمس کردن یک اسباب‌بازی پلاستیکی، پس از چند لحظه باعث پس زدن احساسات افراد می‌شود؛ بنابراین مواد طبیعی برای بازی‌های مداوم

مناسب هستند. این اسباب‌بازی‌ها هم خلاقیت را تقویت می‌کنند و هم برای کودک به دلیل طبیعی بودن تا سال‌ها جذابیت دارند. در این میان، چوب از قابلیت‌های خارق‌العاده‌ای برخوردار است که آن را برای ساختن یک اسباب‌بازی، منحصر به فرد می‌سازد. چوب بدون نیاز به رنگ یا روکش‌های خاص و حتی بی‌نیاز از بازاریابی و تبلیغات، زیبایی طبیعی خود را دارد. همچنین از مزیت‌های طبیعی خاصی در میان سایر مواد برخوردار است و به همین دلیل، در بسیاری از امور روزمره انسان استفاده می‌شود. به طور کلی، وسایل چوبی دستی که در فروشگاه‌های صنایع دستی عرضه می‌شوند، غیرسمی و بدون سرب هستند.

دمای معتدل و سازگار چوب برای انسان خوشایند است. طعم و بو نیز یکی از بهترین امتیازات چوب است. رابطه بین خاطره و بو سبب می‌شود که چوب ارزش بالاتری نسبت به آنچه تصور می‌شود، بیابد. همچنین چوب ماده‌ای است مقاوم، انعطاف‌پذیر، خم‌شونده و سبک وزن که برای وسایلی که نیاز به طول زیاد دارند، بسیار مناسب است. لبه‌های چوب را می‌توان با سنباده‌زدن نرم کرد. به عنوان یک نکته کاربردی و تجربی، چوب یک ماده سبک است و به همین دلیل، اشیای چوبی همیشه برای کودکان خردسال بی‌خطر و ایمن بوده‌اند؛ به علاوه، ممکن است کودک اسباب‌بازی را بچود و از این نظر نیز آسیبی متوجه کودک نمی‌شود. اسباب‌بازی‌های چوبی به دلیل زیبایی طبیعی، بافت، بو و طعمشان تخیل را برمی‌انگیزند و کودک را با مکانی که در آن زندگی می‌کند، ارتباط می‌دهند. به این ترتیب، جهان طبیعی را که انسان به آن وابسته است، به او یادآور می‌شوند.

برخی از چوب‌ها مانند چوب مسواک، اثر ضد عفونی دارند و به نظر می‌رسد برای ساختن اسباب‌بازی‌های دندانی مناسب باشند. شایان ذکر است

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۱۵

که در منابع دینی نیز استفاده از چوب مسواک برای بهداشت دهان توصیه شده است. (پایگاه اطلاع‌رسانی تبیان)

تصاویر ۱. نمونه‌های اسباب‌بازی‌های دندانی چوبی

اسباب‌بازی‌های چوبی در بازی کودکان ایرانی

از تاریخچه اسباب‌بازی در ایران اطلاع چندانی در دست نیست. طبق آنچه از کتاب‌هایی مانند «داراب‌نامه» و سایر کتاب‌ها برمی‌آید، اسباب‌بازی‌هایی مانند دهل، بوق، گردونچه، اسب‌چوبی، فریره، چالیک، جفجغه و عروسک در گذشته رایج بوده‌اند اما به شرح و توضیح کم‌وکیف آنها چندان توجهی نشده است. به عقیده زرتشت هوشور^۱ که از احیاکنندگان اسباب‌بازی‌های قدیمی در ایران به شمار می‌رود، در گذشته، کودک پایگاه اجتماعی روشنی نداشته و همین امر، سبب ایجاد نوعی خلأ تاریخی در مورد اسباب‌بازی در ایران شده است (پایگاه اطلاع‌رسانی شفاف). با وجود این، توصیه‌های دینی و اندرزنامه‌های فارسی، نشان از تأکید بر توجه به کودک و تربیت صحیح او

۱. «پدربزرگ اسباب‌بازی‌ها» این شاید شیرین‌ترین لقبی باشد که بتوان به یک پژوهشگر سرزنده و خوش ذوق داد؛ کسی که در هشت دهه عمرش نزدیک به ۲۰۰ نوع اسباب‌بازی قدیمی را احیا کرده و به این لقب رسیده است.

دارند و بنابراین، دلایل دیگری را باید برای کم‌توجهی به اسباب‌بازی جستجو کرد.

بسیاری از اسباب‌بازی‌هایی که در تاریخ مورد اشاره قرار گرفته‌اند، تا چندی پیش، همچنان رواج داشته‌اند و هنوز هم در برخی مناطق، کاربرد خود را تا حدودی حفظ کرده‌اند. این اسباب‌بازی‌ها را به دلیل سادگی، با روش‌های مختلفی می‌توان به کار گرفت و از این رو، برای همه سنین مناسب و جذاب هستند. این اسباب‌بازی‌ها از نظر ساختاری، دو دسته‌اند: آنهایی که ساخته می‌شوند، مانند: روروئک، فریره یا طبل و نمونه‌هایی که به همان شکل طبیعی به کار گرفته می‌شوند، مانند: آلك دولک. از نظر نوع بازی نیز اسباب‌بازی‌های چوبی، چهار دسته را شامل می‌شوند:

۱. اسباب‌بازی‌هایی که نیاز به تحرک بدنی دارند، مانند فریره، آلك دولک، روروئک؛

۲. اسباب‌بازی‌هایی که صدا دار و موسیقایی هستند، مانند سوت چوبی و طبلک؛

۳. اسباب‌بازی‌هایی که معرف نقش‌های اجتماعی هستند، مانند عروسک چوبی؛

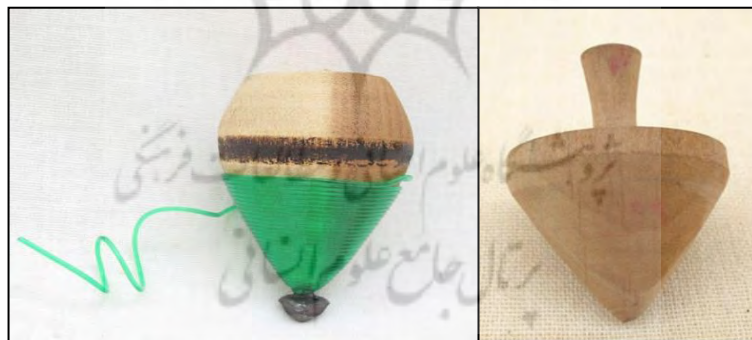
۴. اسباب‌بازی‌هایی که صرفاً جنبه سرگرمی دارند، مانند علی و رجه، موشموشک و برخی از انواع فریره.

فریره چوبی یک اسباب‌بازی رایج در سطح آسیا است که هم کودکان و هم افراد بزرگسال با آن بازی می‌کنند. فریره نیز یکی از قدیمی‌ترین اسباب‌بازی‌های روی زمین است که می‌تواند با حفظ تعادل روی یک نقطه، حول یک محور بچرخد. این اسباب‌بازی به شکل مخروطی کوچک

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۱۷

ساخته می‌شود که اغلب به انتهای آن، زائده‌ای برای بستن نخ اضافه می‌کنند. با پیچاندن نخ دور فرفره و رها کردن آن بر روی زمین، فرفره به سرعت می‌چرخد (تصاویر ۲ تا ۶). این بازی در عین سادگی، نیاز به دقت فراوان دارد. طراحی اندونزیایی به نام سینگ کارتون^۱ مجموعه‌ای از شکل‌های مختلف این اسباب‌بازی را با عنوان «اسباب‌بازی‌هایی برای روح»^۲ طراحی کرده است (تصویر ۷) (وان اوپلن، ۲۰۱۰: ۳۲). این اسباب‌بازی در نواحی مختلف ایران، با نام‌های فرفره، فرفرک، مازالاک و خول‌خولی رواج دارد. چند مشخصه در این بازی قابل بررسی است: فرم دوار فرفره و حرکت چرخشی آن، در کنار ماده سازنده که چوب است، روحی لطیف و نرم به این اسباب‌بازی می‌دهد و در عین حال، عناصری مانند دقت و سرعت را که سبب افزایش تحرک و تمرکز می‌شوند، به کار می‌گیرد.

انواع اسباب‌بازی‌های دیگری همچون روروئک، عروسک، الک دولک، طبک و سوت نیز در زمره اسباب‌بازی‌های چوبی قرار دارند.

تصویر ۳. فرفره چوبی، کردستان

تصویر ۲. فرفره چوبی، تهران

1. singgih kartono
2. toys for the soul

تصویر ۵. فرفره‌ها از چوب جغ، دزفول

تصویر ۴. مازالاخ، آذربایجان

تصویر ۷. اسباب بازی برای روح

تصویر ۶. فرفره چوبی، شیراز

نوعی از روروئک که سه پا نیز نامیده می‌شود، برای آموختن راه رفتن به کودکان نوپا به کار می‌رود؛ اما نوع دیگری از آن دارای چرخ است و بچه‌های بزرگ‌تر با آن بازی می‌کنند. گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

الک دولک نیز متشکل از دو قطعه چوب است که تکه کوچک آن به روشی خاص به وسیله چوب بزرگ‌تر پرتاب می‌شود. الک دولک، بازی پر تحرکی است که برای کودکان و نوجوانان جذابیت دارد. این اسباب‌بازی نیاز به ساخت‌وساز ندارد و برای آن از دو تکه چوب آماده می‌توان استفاده کرد. تحرک، سرعت و دقت از خصوصیات بازی الک دولک است. این بازی در آذربایجان به «پولونج آغاج»، در کردستان به «هلوک»، در اصفهان به «پُلاچفته»

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۱۹

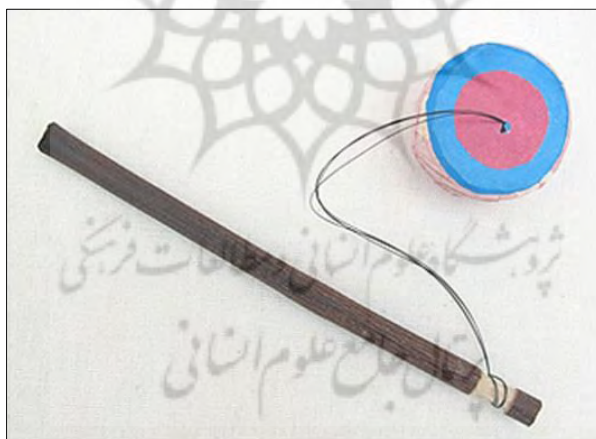
یا «پُل و چفته»، در خوزستان به «الک چوب» یا «تخت لیج»، در مشهد به «لوچمبه بازی» و در گیلان به «آکله ماریازی» مشهور است.

تصویر ۸. پُل بازی (الک دولک)، میمند کرمان

اسباب‌بازی‌هایی مانند طبلك، قارقارک، سوت چوبی و زنگوله چوبی از سرگرمی‌های صدادار و موسیقیایی کودکان بوده‌اند. این اسباب‌بازی‌ها ممکن است با ترکیبی از چوب، کاغذ یا مقوا و نخ ساخته شوند (تصویر ۹). کودکان به کمک این اسباب‌بازی‌ها با ریتم و موسیقی آشنا می‌شوند و از طرفی، چون ساختن این اسباب‌بازی‌ها ساده است، ممکن است خودشان آنها را بسازند. طبلك، استوانه‌ای کوچک و مقوایی است که بر دو سر آن به جای پوست، کاغذهای محکم و بادوامی با چسب کشیده می‌شود و سپس چوب باریکی - گاه نی حصیر - از سوراخ ایجاد شده در بدنه عبور می‌کند و بدنه استوانه‌ای بر سر این چوب قرار می‌گیرد.

در دو طرف بدنه نیز دو رشته نخ که بر سر هریک وزنه‌ای کوچک از جنس گِل متصل شده آویزان است. روی بدنه را اغلب با استفاده از کاغذ یا مقوای رنگی تزئین می‌کنند و گاه نیز پوست‌ها یا نقاشی‌های ساده‌ای بر آن می‌کشند. البته به احتمال، در نمونه‌های مرغوب‌تر، از بدنه فلزی و چوبی و گاه نیز پوست نازک گوسفند استفاده می‌شده است. به دلیل جنس و مواد به‌کاررفته در ساختمان طبلك، وزن این ساز بسیار کم است و می‌توان آن را فقط با دو انگشت شست و سبابه گرفت و به صدا در آورد. چوب یا پایه طبلك را در میان دو یا همه انگشتان یک دست می‌گیرند و می‌چرخانند. به هر ترتیب، با چرخاندن طبلك، وزنه‌های کوچکی که بر سر نخ‌های دو طرف بدنه آویزان شده‌اند به پوست‌های دو طرف می‌خورند و تولید صدا می‌کنند. (پایگاه اطلاع‌رسانی نای)

تصویر ۹. قارقارک، اصفهان

از انواع عروسک‌های چوبی نیز در نواحی مختلف ایران برای بازی استفاده می‌شد و حتی گاهی خود کودک، سازنده عروسک بود و بنا بر ذوق و

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۲۱

خلاقیت خویش، عروسکی را می‌ساخت. این عروسک‌ها شکل‌ها و نام‌های مختلفی دارند. برای مثال، در سیستان عروسک‌های مختلفی مانند «لوبتک» (lobtak) و «توچان» برای کودکان ساخته می‌شود. بدن لوبتک از یک قطعه چوب و سر آن از تکه پارچه‌ای که آن را گرد کرده‌اند، ساخته می‌شود (تصویر ۱۰). لباس عروسک فقط تکه پارچه‌ای است که به شکل چادرهای محلی زنان زابلی بر تن عروسک پوشانده می‌شود. توچان نیز عروسکی قنداق‌پیچ شده است که آن را از یک تکه چوب می‌سازند و مقداری پارچه دور آن می‌پیچند (تصویر ۱۱). در آذربایجان نیز عروسک‌هایی با عنوان «گلین» یا «قول‌چاق» متداول بوده است. نوعی از عروسک چوبی را در میمند می‌سازند که از دو تکه چوب عمود بر هم تشکیل می‌شود. صورت آن چوبی است به نام «ایبی» که برای گرفتن سوراخ مشک‌های آب مورد استفاده بوده است. ایبی استوانه چوبی کم ارتفاعی است که وسط آن شیاری ایجاد می‌کردند. روی این استوانه، پارچه سفید یا کرم رنگ بدون نقشی قرار می‌دادند و با زغال، چشم و ابروی عروسک را روی آن نقاشی می‌کردند. بدن عروسک نیز از ۲ تکه چوب نازک درخت گز یا انار که به طور معمول در منطقه زیاد بود، ساخته می‌شد. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲. عروسک چوبی، میمند
کرمان

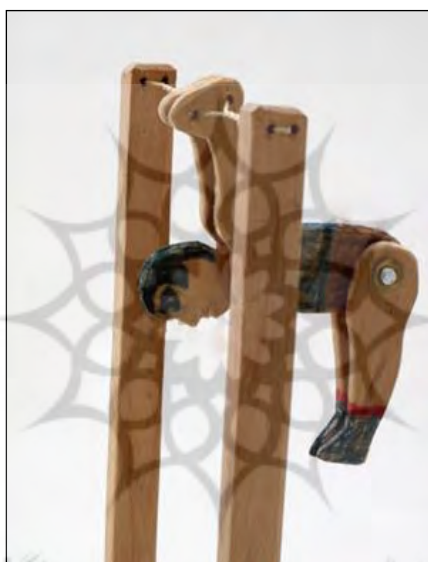

تصویر ۱۱. توچان

تصویر ۱۰. لوبتک

یک آدمک چوبی که به دو میله چوبی متصل شده بود، اسباب‌بازی جالبی را شکل می‌داد که به آن «علی ورجه» می‌گفتند. دست‌ها و پاهای آدمک به وسیله یک میله فلزی به بدنش وصل می‌شد و با حرکت دادن میله‌های چوبی، نخ‌های اتصال‌دهنده حرکت می‌کردند و آدمک بالانس می‌زد. این بازی بیشتر جنبه سرگرمی داشت. (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳. علی ورجه

نوع دیگری از اسباب‌بازی با فرقره‌های خیاطی چوبی که دیگر مورد استفاده نبودند، ساخته می‌شد. وقتی اهرم اسباب‌بازی را برای ۱۰ یا ۱۵ دور متوالی می‌چرخاندند و سپس بر روی زمین رها می‌کردند، خودبه‌خود می‌چرخید (تصویر ۱۴). این اسباب‌بازی را در ایران به دلیل اینکه حرکت ریز و تندی داشت، موشموشک می‌نامیدند. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایرانک)

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۲۳

تصویر ۱۴. موشموشک

فرفروک نیز نوعی اسباب‌بازی چوبی است که در مناطق مختلفی از ایران، به نام‌های مختلف رواج دارد. این اسباب‌بازی را در هرمزگان «هاشکو» (تصویر ۱۵) می‌نامند. با تاب دادن نخ اسباب‌بازی و دور و نزدیک کردن دو سر آن به هم، حرکت زیبایی ایجاد می‌شود که برای کودک سرگرم‌کننده و جذاب است. این اسباب‌بازی در مناطق مختلف، از مواد گوناگون ساخته می‌شود. فرفره‌های مرکب از حصیر و چوب نیز با رنگ‌های متنوعی که دارند، از اسباب‌بازی‌های مورد علاقه کودکان هستند. این اسباب‌بازی به دلیل سبکی، به راحتی بر اثر جریان هوا می‌چرخد. (تصاویر ۱۶ و ۱۷)

تصویر ۱۶. هاشکو

تصویر ۱۵. فرفروک، میناب هرمزگان

تصویر ۱۷. فرفروک، تهران

امروزه این اسباب‌بازی‌ها از بازی کودکان ایران حذف شده‌اند و جای آنها را انواع اسباب‌بازی‌های پیچیده غربی گرفته است. سادگی این اسباب‌بازی‌ها یکی از دلایل عمده‌ای است که سبب می‌شود در برابر ظاهر جذاب اسباب‌بازی‌های جدید و اغلب وارداتی، ابتدایی، ناچیز و پیش پا افتاده به نظر برسند. کودکان، امروزه در ساختن اسباب‌بازی خود نقشی ندارند و وسایل بازی‌های آنها مرتبط با طبیعت نیست. هزینه‌های گزافی صرف خرید اسباب‌بازی برای کودک می‌شود، اما کودکان هیچ‌گاه به مدت طولانی با یک اسباب‌بازی بازی نمی‌کنند و خیلی زود از آن خسته می‌شوند. از سوی دیگر، بویژه اسباب‌بازی‌های دیجیتالی، باعث کم‌تحرکی و تنبلی کودکان می‌شوند و سروصدای ناشی از آنها تأثیرات زیانباری بر روح و روان کودک باقی می‌گذارد. از اسباب‌بازی‌های سنتی تنها به عنوان میراث فرهنگی یاد می‌شود، درحالی‌که این اسباب‌بازی‌ها با تمام ابتدایی بودنشان، همه اهدافی را که از بازی کودک انتظار می‌رود، تأمین می‌کنند. عناصری همچون تحرک و ورزش، رقابت گروهی سالم، سرگرمی، ذوق موسیقایی و تمرکز ذهن و حفظ تعادل بدن، همگی در دل این بازی‌ها نهفته است. بخصوص چوب، به دلایلی که

پیش از این نیز گفته شد، از موادی است که کودک خیلی سریع با آن ارتباط برقرار می‌کند و جذب آن می‌شود.

جمع‌بندی

بازی از نیازهای ضروری کودک است. کودکان در حین بازی، بسیاری از مهارت‌های لازم را برای زندگی آینده کسب می‌کنند. برخی از بازی‌ها نیاز به ابزارهایی دارند که در اصطلاح، اسباب‌بازی نامیده می‌شوند. اسباب‌بازی پیشینه‌ای طولانی دارد و امروز ساخت آن به یک صنعت سودآور در جهان تبدیل شده است. اما اسباب‌بازی‌های امروزی، به دلیل توجه و تمرکز بر وجه تجاری، نیاز اصلی کودک را نادیده می‌گیرند و حتی گاه برای او نیازهای جدیدی تعریف می‌کنند. این مسئله فرهنگ و سبک زندگی کودک را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در کشور ما به دلیل اینکه اغلب اسباب‌بازی‌ها وارداتی هستند و یا به تقلید از نمونه‌های خارجی ساخته شده‌اند، استفاده ناآگاهانه و نادرست از آنها سبب می‌شود که کودکان بر خلاف اهداف تربیتی جامعه پرورش یابند. این درحالی است که در فرهنگ ایران، انواع بازی‌ها برای سنین مختلف رایج بوده است و همه آنها ذوق، خلاقیت، پرورش جسم و روح کودکان را مدنظر داشته‌اند. اسباب‌بازی‌های بومی ایران بسیار ساده‌اند اما با اعمال برخی تغییرات و نیز تبلیغات صحیح، می‌توان آنها را دوباره به بازی‌ها بازگرداند. بخصوص سهم اسباب‌بازی چوبی در این بازی‌ها، بیش از سایر انواع اسباب‌بازی‌ها است. زیرا تکه‌های چوب به راحتی در دسترس است و ساخت و ساز با آن بسیار آسان است؛ ضمن اینکه سبکی و لطافت طبیعی چوب نیز سبب می‌شود که کودکان تمایل بیشتری به آن نشان دهند.

منابع

الف) کتاب

۱. بارت، رولان (۱۳۸۶). *اسطوره، امروز*. ترجمه شیرین دخت دقییان. تهران: نشر مرکز.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *وسائل الشیعه*. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
۳. شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). *روان‌شناسی تربیتی*. تهران: امیرکبیر.
۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۰). *فروع کافی*. ج ۶، قم: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البت (ع).
نشر معارف اهل‌البت (ع).
۵. گیرو، پیر (۱۳۸۳). *نشانه‌شناسی*. ترجمه محمد نبوی. تهران: آگه.
۶. هارلوک، الیزابت برگنر (۱۳۶۴). *بازی*. ترجمه وحید رواندوست. تهران: یوش.

ب) مقاله

- ضمیران، محمد (۱۳۸۰). «بازی و لذت از منظر فلسفه». *کتاب ماه کودک و نوجوان*. ش ۵۲.

ج) انگلیسی

Van Uffelen, Chris (2010). **Toy Design**. Braun Publishing AG.

اسباب‌بازی‌های چوبی سنتی در ایران؛ تداوم فرهنگ بومی ❖ ۱۲۷

فصلنامه ایران

شماره ۳۸ و ۳۹ / پاییز و زمستان ۱۳۹۳

د) تارنمای مجازی

عکس‌ها در:

<http://iranak.org>

<http://mag.arioo.com>

<http://www.hawzah.net>

<http://www.nay.ir>

<http://www.shafaf.ir>

www.tebyan.net

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی